

РАДОМИР Ј. ПОПОВИЋ

СРБИ ИЗ ЈУЖНЕ УГАРСКЕ И ОБНОВА НОВОВЕКОВНЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА

Улога прекосавских Срба у обнови нововековне српске државе осветљавана је у српској историографији, правној науци и историји књижевности с различитих аспеката и при томе често је указивано на чињеницу да је реч о историјском процесу чији пун замах се може пратити од 1804. до 1858. године.¹ Наиме, почетак Првог српског устанка представљао је, без сумње, прекретницу у целокупној историји српског народа, када је захваљујући оружаном борби и огромним жртвама народа у Србији постављен државни темељ, док се на Светоандрејској скупштини 1858. године десила не само династичка смена, већ и промена политичких генерација. Уместо уставобранитеља, међу којима су знатну улогу имали Срби из прека, на историјску сцену ступио је нараштај светоандрејских либерала, Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Јован Ристић и други, који су рођени у Кнежевини Србији, који су се потом школовали на западноевропским универзитетима и који су као политичка генерација трајали до осамдесетих година.² Дакле, у раздобљу дугом пола столећа, учени Срби из Угарске, првенствено они из њеног јужног дела, били су незаобилазан

¹ Слободан Јовановић, *Друѓа влада Милоша и Михаила*, Сабрана дела Слободана Јовановића, Београд 1933, 15–29; Дејан Микавица, „Србијанци и Србија (1804–1858) у мемоарским делима Срба из Хабзбуршке монархије”, у: *Перо и њовеси: српско друштво у сећањима*, зборник радова, Београд 1999, 19–40; Дарко Ивановић, *Српски учитељи из Хабзбуршке монархије у Србији (1804–1858)*, Београд 2006.

² Радош Љушић, „Политичке генерације у Србији”, у: *Српске политичке генерације 1788–1918*, зборник радова, Београд 1998, 29–32.

чиниолац у стварању законских оквира нововековне српске државе, утемељивали су просветне и културне установе, били су учитељи, професори, писари и дипломате.

Појам „јужна Угарска” овде треба прихватити крајње условно, првенствено као географски појам, будући да су Срби у Угарској, односно Хабзбуршкој монархији живели у различитим административним јединицама и различитим политичким и социјално-економским приликама. На простору Војне границе која се пружала дуж Саве и Дунава, од Раче до Оршаве, Срби – граничари су имали извесне економске привилегије које су озаконене 1787. односно 1807. године, док су Срби у Провинцијалу улазили у састав угарског правног и политичког система и били су у кметовском положају. Број припадника нашег народа од Будима, Пеште, Сентандреје, крајњих места до којих су дошли у сеобама крајем 17. и почетком 18. века до Баје, смањивао се услед мађаризације и миграција, па је у Будимској епархији 1821. године пописано око 23.000 Срба.³ Под јужном Угарском требало би, дакле, сматрати територију која је средином 19. века била средиште Војводства Србије и Тамишког Баната, простор где су Срби представљали већину у односу на остале делове Угарске, на којем је непосредни утицај Карловачке митрополије био најснажнији и где су, најпосле, створене бројне школске институције захваљујући којима је настала интелгенција која је допринела обнови нововековне српске државе.

* * *

Упркос томе што су Срби у 18. веку живели у оквирима Османског царства, Хабзбуршке монархије и Млетачке републике, постојало је снажно осећање националне припадности. Важан кохезиони фактор представљала је Пећка патријаршија која је до укидања 1766. године својом организацијом обухватала целокупан српски етнички простор.⁴ Положај Срба у Хабзбуршкој монархији заснивао се на привилегијама које је аустријски цар Леополд I подарио Србима 1690. и 1695. године. Из поменутих привилегија проистекло је право Срба на одржавање народно-црквених сабора, на којима се расправљало о важним питањима из црквеног и народног живота. На Крушедолском сабору 1708.

³ Василије Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 13–24.

⁴ Дејан Медаковић, *Идеја државности код Срба у XVI, XVII, XVIII и првој половини XIX века*, Глас, САНУ 390, Одељење историјских наука 11 (2001) 45–78.

године основана је митрополија (од 1718. седиште је у Сремским Карловцима). Током 18. и 19. века карловачки митрополити (патријарси) били су и политички заступници Срба у Хабзбуршкој монархији. Наиме, Срби су за Хабзбурге представљали противтежу према угарским политичким захтевима за већим привилегијама, па када је требало скресати амбиције мађарског племства, бечка влада је оснивала Илирску дворску депутацију или Илирску дворску канцеларију у 18. веку, или Војводство Србију и Тамишки Банат у 19. веку.

Образовање и просвећивање Срба у Угарској у првој половини 18. века одвијало се под надзором црквене јерарихије, а од друге половине века низом закона (1769, 1774, 1776 и 1777) рад школа је централизован. Законом из 1777. познатом као *Ratio educationis* предвиђено је да се на територији Угарске настава у основним школама одржава на матерњем језику и да учитеље поставља световна власт. Непосредна последица централистичких реформи царице Марије Терезије (1740–1780) и њеног сина Јозефа II (1780–1790) била је снажење грађанског слоја међу Србима, које је постало равноправни такмац свештенству у очувању националане свести.⁵

Оснивањем гимназије у Сремским Карловцима 1791/92. године из које је у потоњих педесет година изашло око 10.000 ученика, затим гимназије у Новом Саду 1810. године, па Учитељске школе у Сентандреји 1812. која је премештена у Сомбор 1816. године, створени су добри предуслови за стварање значајног интелектуалног слоја међу Србима у Угарској. Факултетско образовање Срби су стицали у Пешти, Пожуну (Братислави), Бечу... На ширење културе међу Србима на простору Хабзбуршке монархије позитивно је утицало оснивање Курцбекове и Новаковиће-ве штампарије у Бечу, односно Будиму у 18. веку. Према *Српској библиографији* Стојана Новаковића у 18. веку и прве три деценије 19. века, док с радом није отпочела штампарија у Србији, публиковано је преко 800 књига на српском језику. Крајем 18. века у Бечу су кратко излазила два листа на српском језику *Србскија ѿвседневнина новнини* (1791) и *Славено-србскија вједомостѿи* (1792). За културну историју Срба уопште, снажији утицај од наведених имале су *Српске новине* које су се штампале у Бечу од

⁵ Александар Форишковић, *Политички, правни и друштвени односи код Срба у Хабзбуршкој Монархији*, Историја српског народа IV-1, Београд 1994², 233–294; Радослав Грујућ, *Српске школе 1718–1739*, приредио и поговор написао Ђорђе Бурић, Београд – Нови Сад 2013.

1813. до 1822. године под уредништвом Димитрија Давидовића и Димитрија Фрушића.⁶

Дакле, у другој половини 18. века у Хабзбуршкој монархији је настала интелектуална клима која је претходила Српској револуцији. Сликара и писаца Христифор Жефаровић издао је у Бечу 1741. *Стемајтоџорафију*, грбовник српске средњовековне властеле, што је међу Србима побудило национала и државотворна осећања. Прву историју Срба *Крајикоје в'веденије в истіорију ѿпроисхожденија славно-сербскаџо народа* објавио је Павле Јулинац 1765. године. Доситеј Обрадовић, најважнија личност српског просветитељства, дефинисао је народ као заједницу језика истакавши захтев да се пише на народном језику. „Закон и веру могуће је прометити, а род и језик никада”, говорио је Обрадовић у делу *Писма Хараламију*, назначивши територије на којима живи српски народ (Србија, Црна Гора, Босна, Херцеговина, Далмација, Славонија, Хрватска, Срем, Банат, Бачка).⁷ Идеолошком формулисању Српске револуције нарочито је допринело дело Јована Рајића *Истіорија разних словенских народа, најйаче Болџаров, Хорвајтов и Сербов*, које је у објављено у Бечу 1794/95. године, које целовито и на начелима историјске науке приказује славну српску средњовековну прошлост, указујући на идеал коме треба тежити у будућности. При томе, Рајићева историја је до средине 19. века била једина историја српског народа.⁸ Алексије Везилић (Змајево 1753 – Нови Сад 1792), учитељ немачког и латинског језика у Сремским Карловцима у првој штампаној збирци песама у српској књижевности *Крајикоје најисаније о сїокојној жизни* из 1788. истиче примере *срїске славе* и наглашава интегришућу улогу култа Немањића. Никола Стаматовић, официр аустријске војске своју књигу штампану у Бечу 1798. насловио је *Славјано-сербском роду и общесїуеву оїи народљубца*. На корицима књиге представљен је лик цара Душана, док су се у углу налазили грбови Србије, Бугарске и Илирика, преузети из Жефаровићеве књиге.⁹

⁶ Василије Крестић, нав. дело, 37.

⁷ Мита Костић, *Досијеј Обрадовић у истіоријској ѱерсїекїиви XVIII и XIX века*, Београд 1952, 165–172.

⁸ Никола Радојчић, *Срїски истіоричар Јован Рајић*, Научна књига, Београд 1952, 117–134.

⁹ Никола Стаматовић, *Чисїоје оҟледалце коїторое мајкам, ћеркам, сїринам, ѱеїам, кумам, ѱријатељциам, снашам, сесїрам, нећакињам, и милосїициам, да би једна друџу ѱреко неҟледала ѱосвјашћено*, Виенна 1793; М. В. Белов, *У истоков сербској националној идеологији – механизми формировања и специфика развитаја конец XVIII – средина 30-и гг. XIX века*, Санкт-Петербург 2007, 77–89.

Поред идеја ширених путем књига крајем XVIII и почетком XIX века јавили су се конкретни предлози о будућој српској држави. На Темишварском сабору 1790. године изнет је захтев за политичком аутономијом Срба у Хабзбуршкој монархији. Како Бечки двор због отпора Мађара није прихватио те захтеве, Србима је обећано да ће аутономија бити остварена на турској страни, у рату који још није лоше кренуо по Аустрију.¹⁰ Митрополит Стеван Стратимировић, посредством Андреја Самборског, исповедника руске царице 1804. године поднео руском министру спољних послова Адаму Чарторијском и цару Александру I *Нацрт востанављења нове словено-србске државе*, предлажући да се, уз руску помоћ и протекторат, обнови држава која би обухватала области на којима Срби живе и која би била под врховном влашћу Порте са руским или лутеранским принцом као гарантима аутономије. Према Стратимировићевом мишљењу, односи између будуће српске државе и Порте уредили би се према моделу Дубровачке републике и Републике Јонских острва.¹¹ Помоћ од Русије тражио је и бачки епископ Јован Јовановић који је у октобру 1804. у Петроград послао свог емисара, који је великом кнезу Константину Павловићу понудио српску царску круну. Сличан план с којим је био упознат Стратимировић, имао је Софроније Југовић Марковић, пореклом из Угарске и официр у руској војсци. Владика бачки поново 1805. у посланици српском и бугарском народу, позива на ослобођење, а круна новог српског царства резервисана је за руског принца који би се крунисао у Призрену. Ново Душаново царство простирало би се од Црног мора до Јадранског мора, а њиме би, између осталог, биле обухваћене територије јужне Угарске. Идеје о обнови српске држави на темељима историјског права заједничка је тежња већине учених Срба с краја XVIII и почетком XIX века. Сличне планове, додуше у мањој мери, правили су Срби који су живели под турском влашћу, али за већину тих планова, како је закључио Радош Љушић, заједничко је то што је предвиђено окупљање српских земаља које би биле у вазалном положају, или према Османском или према Хабзбуршком царству.¹²

¹⁰ Милорад Екмечић, *Дуго крепање између клања и орања, Историја Срба у Новом Веку 1492–1992*, Београд 2007, 116.

¹¹ Никола Радојчић, „Митрополит Стеван Стратимировић”, *Летопис Мајнице српске*, год. 1936, књ. 345, 40–61; Душан Пантелић, *Београдски ишчаклућ пред Први српски устанак: 1794–1804*, Београд 1949, 386–387.

¹² Радош Љушић, *Историја српске државности*, Нови Сад 2001.

Док су устаници на бојном пољу обнављали државу, дотле су учени прекосавски Срби до средине 19. века интензивно учествовали у састављању законâ, уставâ и других правних прописа у Србији. Како је давно приметио Раде Радовић, идеје либералног природног права, доминатне правне теорије 18. века, у Србији су у првој половини 19. века, донекле измењене, комбиноване и изукрштане са другим теоријама, примењивали учени законописци из прека од Божидача Грујовића до Димитрија Давидовића, све до појаве правника пореклом из Србије Јована Филиповића, Димитрија Матића, Ђорђа Ценића, Стојана Вељковића и Рајка Лешјанина.¹³

Божидар Грујовић, *дрући њо реду докоџор ѡрава у своме народу*, рођен је у Руми 1776. године, где су му се родитељи доселили из Ваљевске нахије. Он је учио на евангелистичким лицејима у Шопроњу, Сегедину и Пожуну, а студије права је завршио у Будиму где је докторирао 1803. године. Исте године положио је заклетву на адвокатско звање, али је убрзо после тога започео универзитеску каријеру у Харкову у Русији. На наговор проте Матије Ненадовића, који га је упознао током дипломатске мисије у Русији, 1804. напустио је Русију, и у априлу 1805. приспео је у Србију. Грујовићеве правне идеје представљале су основ за законе који су донети у време Првог српског устанка (1805; 1808. и 1811), којима је уређена централна и локална управа. Захваљујући проти Матији Ненадовићу забележене су поједине Грујовићеве идеје: „Први, дакле, господар и судија у вилајету (народу) јесте закон... Он да заповеда господарима, војводама, Совјету, свјачшченству, владикама и свакоме маломе и великоме. Он ће нас бранити и слободу и вољност сачувати.” Или, „... ми да подигнемо и да добро утврдимо у Србији: разум и правду.”¹⁴ У складу са тим начелима установљен је у августу 1805. Правитељствујушчи совјет, озакоњен је однос између војда и Совјета и створен је основ за изградњу свештеничких и световних судова. Важно је нагласти чињеницу да се Божидар Грујовић пре доласка у Србију састао са мирополитом Стратимировићем који га је инструкисао и са којим се редовно дописивао до смрти априла 1807. године. Грујовићев рад наставили су брат Михаило

¹³ Р. Радовић, *Либерално ѡрродно ѡраво у ѡполитичкој философији Јована Сѡејића и Димитрија Давидовића*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XL (LVII), бр. 5–6 (1940), 449–464.

¹⁴ Милован Ристић, *Устѡанички законѡписац Теодор Филипѡвић (Божидар Грујовић)*, Београд 1953, 20.

Грујовић и Иван Југовић. Уставну реформу из 1811. осмислио је Михаило Грујовић који је као секретар Правитељствујушчег со-вјета саставио *Уставна акџа* којим су озакоњена Карађорђева владарска овлашћења, створена министарства (попечитељства) и Велики суд. Иван Југовић је потицао из сомборске свештеничке породице, рођен је 1772, а према предању породица је пореком из Херцеговине. Права је завршио у Пешти 1802. године. У Србију је прешао 1805. и најпре је био писар, а од 1807. секретар Совјета. Другим уставним законом из 1808. у Србији је конституисана врховна власт (Карађорђе је постао наследни господар) и локална власт и уведена је редовна војска. Поменути законописици, не без малог ризика напуштали су своје дотадашње каријере и долазили су у устаничку Србију. Аустријским властима желели су да заметну трагове, па су мењали имена и презимена: Јован Савић у Иван Југовић, Теодор Филиповић у Божидар Грујовић.¹⁵

Кнез Милош се током своје прве владавине (1815–1839), такође, ослањао на правничка знања Срба из прека, понајвише својих секретара Димитрија Давидовића и Стефана Радичевића. Први устав Србије – Сретењски – писан је према белигијском узору, дело је Димитрија Давидовића. И мада није имао факултетску диплому Давидовић, рођен у Земуну 1789. године, био је свестрани интелектуалац и културни прегалац. Образовао се у карловачкој богословији, на лицеју у Кежмарку, док је у Бечу студирао медицину. Давидовић је у Сретењском уставу дотадашње аутономне повластице Србије које су засноване на хатишерифима (1830; 1833) и брату о наследниом кнежевском достојанству (1830) уздигао на виши ниво, наглашавањем спољашњих атрибута државне независности (у уставу су се налазили чланови о граници, грбу и застави), док је у унутрашњем државном устројству истакнут принцип трипартидне поделе власти на законодавну, извршну и судску, зајемчена је лична и имовинска слобода појединца и ограничен је владарски апсолутизам. Због изражених либералних идеја Сретењски устав је од противника окарактерисан као „дело лудости” и „француски расад у српској шуми”, па су велике силе Турска, Аустрија и Русија утицале на кнеза Милоша да га коначно укине почетком априла 1835. године. За Давидовића је писање Сретењског устава представљао губитак дотадашњег утицаја, пошто га је кнез Милош услед захтева великих

¹⁵ Божидар Ковачевић, *Досијеј и Јуџовић*, Зборник радова. САН. Књ. 10. Институт за проучавање књижевности. Књ. 1. – Београд: САН, 1951, 119–146; Милован Ристић, *Михаило Филиповић-Грујовић, секретар Ујравног саветца Карађорђева доба и претседник окружног суда Милошева доба (1785-1842)*, Историски гласник 3 (1954) 53–72.

сила потиснуо из важних државних послова.¹⁶ Мање је, међутим, познато да је Стефан Радичевић (око 1800–1871), родом из Јакова, тридесетих година 19. века био изузетно ангажован на писању разних законских и уставних пројеката. Ни он није имао факултетско образовање, али је практично правничко знање стекао службујући у Земунском магистрату. У лето 1835. написао је нацрт устава Србије у којем је, за разлику од Сретењског устава, сва власт концентрисана у рукама кнеза.¹⁷ Владарска права кнеза Милоша заједно са Радичевићем заступао је Јаков Живановић (1808–1861) кнежев секретар, пореклом из Обрежа у Срему, пештански доктор филозофије и зет поменутог законописца из Првог српског устанка Михаила Грујовића. Живановић и Радичевић су почетком 1838. године саставили заједнички нацрт устава Србије, који опозиција није прихватила, јер су кнезу дата велика овлашћења. После суспензије Сретењског устава, све до 1838. године, око новог устава Србије копча су ломили школовани правници пореклом из јужне Угарске Јован Хаџић и Василије Лазаревић, које је кнез Милош ангажовао ради писања „торжествених” закона.¹⁸ Хаџић је рођен у Сомбору 1799. године. У Пешти је студирао права на којима је докторирао. Један је најобразованијих Срба свог доба. Василије Лазаревић рођен је у Сремским Карловцима око 1777. године, а права је студирао у Пешти и Бечу, а градоначелник Земуна био је од 1812. до 1844. године.¹⁹ Хаџићев нацрт устава из 1838. удовољавао је захтевима опозиције, сужавао је кнежевску власт, па је био у супротности са Живановићевим и Радичевићевим нацртом. Устав из 1838. написан је на крају у Цариграду – отуда Турски устав – и у томе је од Срба најважнију улогу имао Аврам Петронијевић, који се школовао у Старој Оршави.

После усвајања Устава из 1838. године, Хаџић је саставио већину закона на основу којих је законски уређена централна и локална власт у Србији: закон о Савету, министарству унутрашњих дела, кнежевој канцелерији, општинама... Јован Хаџић је писац најважнијег закона који је донет у Србији у 19. веку – Српског грађанског законика из 1844. који је саставио на основу Аустријског грађанског законика и који је остао на снази сто

¹⁶ Радош Љушић, *Оријентални новинар, европски политичар Димитрије Давидовић (1789–1838)*, Београд 2013².

¹⁷ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српској народа новејој доба*, Београд 1888, 587–588; Љубомирка Кркљуш, „Стефан Радичевић: скица за портрет једног писца српских закона и устава”, *Зборник Мајнице српске за историју* 49, 1994, 137–147.

¹⁸ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 1986, 150–165.

¹⁹ Исто, 216, 218, 223, 234, 235–239; Ј. Илић, *Василије Лазаревић*, Српски биографски речник 5, Кв – Мао, Нови Сад 2011, 481.

година.²⁰ У припреми и редакцији закона до краја педесетих година, као секретари Савета, законодавног тела према Уставу из 1838. године, суделовали су: Стеван Марковић пореклом из Земунa, Јован Стејић из Арада и поменути Јаков Живановић.²¹

У вези са законским прописима у Србији у првој половини 19. века, Милош Луковић закључује да су прекосавски Срби, имали кључну улогу у формирању српског језика права. Они су кроз уштогљен и бирократски језички израз на тај начин чували чиновничке привилегије у Србији, чиме се објашњава њихов негативан став према Вуковој језичкој реформи. То је озаконено правилом о цензурисању књига из 1832. године, којим је забрањивано штампање књиге у Србији Вуковом ортографијом. Истовремено, армија Вукових присталица регрутовала се са простора Угарске (Бранко Радичевић, Ђура Даничић, Милица Стојадиновић Српкиња...). Не случајно, Вукова језичка реформа коначну победу је однела крајем шездесетих година, када је утицај преко-савских Срба у Србији знатно ослабио.²²

Срби из Угарске пренели су у Србију практична искуства стечена радом у државним и судским институцијама у Хабзбуршкој монархији. Магистрати у време Првог српског устанка и двадесетих година 19. века слични су по организацији и делокругу власти и канцеларијском пословању аустријским магистратима. Простим поређењем регистара и деловодних протокола Шабачког магистрата насталих у раздобљу од 1822. до 1830. године са регистрима и протоколима Земунског или магистрата у Руми истог периода, лако је уочити огромну сличност. Од тридесетих година 19. века у Србији се устаљује назив суд уместо магистрат, али су звања чиновника у судовима, министарствима и начелствима пренета из суседне државе: секретар, експедитор, регистратор, протоколиста, канцелиста, практикант...

Колики је био значај војске у Србији у време ратног дела Српске револуције није потребно наглашавати. Устаничка војска заправо је народна војска. Али, обука устаничке војске у Првом српском устанку спровођена је по аустријском правилу службе, пошто су први *eżерцир мајсџори* били из Војне границе, или су пак били из Србије, али су знања стекли у фрајкору. Карађорђе, Сима Марковић, Радич Петровић, Станоје Главаш и многе устаничке старешине училе су војну вештину у фрајкору или у

²⁰ Слободан Јовановић, *Јован Хаџић*, Политичке и правне расправе I–III, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 2, Београд 1990, 275–304.

²¹ Љубодраг Поповић, *Шемајизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд 1999, 21.

²² Милош Луковић, *Развој српског њравног сџила*, Београд 1994, 50–51.

аустријској војсци. Од 1808. регуларна устаничка војска је егзерцирала *по евројски*, како пише Вук Караџић. Тада су установљени нови војнички чинови: капетан, поручник, потпоручник, вахтмајстор (старији водник), естандарфирер (заставник), унтерофицир (поднаредник), барабанчик (добошар). Утицај савезништва устаника са Русима 1807–1812. огледао се у прихватању руских правила војне обуке, руских егзерцир-мајстора, нарочито у источној Србији где је руски утицај био снажнији. *Војени усџав* према руском правилу службе написао је 1813. Јаков Јакшић (1774–1848), капетан устаничке војске, родом из Угриновца, касније први благајник кнеза Милоша. Друга фаза у развоју војске у Србији наступила је 1825. године. Тада је формирана јединица уписних пандура, па пешадијска гарда 1830, коњичка гарда 1832. и артиљерија 1836. године. Војску су обучавали углавном подофицири аустријске војске, а целокупно обуком у прве четири године руководио је капетан Дамњан Глумац, пореклом из Угарске, није познато тачно одакле. У изворима се помињу стражмештри Васа и Сава, па Петар Поповић из Карловаца, Алекса Лазаревић из Срема и други.²³

Срби из Угарске у дипломатији и спољној политици Србије ималу су значајну, али не и пресудну улогу, јер су стратешке спољнополитичке одлуке доносили Карађорђе, кнез Милош и сви потоњи владари. Дипломатија је у односу на војна достигнућа била је слабија страна Карађорђеове владавине, док је кнез Милош опрезније и вештије руководио спољном политиком Србије. Додуше, Први српски устанак је трајао у време Наполеонових ратова, када су се границе европских држава брзо мењале што је, и уређенијим државама од Србије, отежавало сналажење у честим спољнополитичким променама. У прве три године Првог српског устанка на спољну политику Србије битно је утицао митрополит Стратимировић, који је будући добро обавештен о збивањима у Европи и снази српских устаника, саветовао устаничко вођство да воде опрезну спољну политику, да не прекидају везе с Турцима, истовремено, потајно је на руском двору деловао на обнови српске државе.²⁴ Са митрополитивим знањем у устаничку Србију је прешао Божа Грујовић.

²³ Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957, 7.

²⁴ И. Стојановић, *Прејис ориџиналног састава митрополија карловачког Ситефана Ситрајимировића, његовом руком најисано: (џраћа за нову сербску историју)* ГСУД 2 (1849), 208–221.

Славко Гавриловић, *Митрополиј Ситрајимировић и српски усџанак*, Даница 3 (1996), 340–341.

Прекретница у развоју Првог српског устанка била је устаничка скупштина у Београду у марту 1807. на којој је одбијен Ичков мир, и на којој је прихваћен савез са Русијом. Карађорђе и војводе су рачунали да ће победа Русије у рату са Османским царством – што се није доводило у сумњу – омогућити државну самосталност Србије. Иван Југовић се у раздобљу од 1807. до 1812. године, најпре као писар, а затим као секретар Савета, па министар просвете, доследно залагао за то да Србија самостално води спољну политику.²⁵ Изостанак руског војног садејства приликом устаничке офанзиве 1809. године и српски пораз на Каменици пољуљали су веру устаничког вођства у руску помоћ, па Карађорђе покушава да се приближи Аустрији и Француској. У марту 1810. у Беч је послат управо Југовић који је у име војводе цару Францу II предложио заузимање пограничних утврђења, док је војдов секретар Стеван Јевтић, такође Србин из јужне Угарске слат на преговоре у Петроварадин. Када се позиција устаничке Србије изменила 1812. године потписивањем Букурешког мира између Османског царства и Руског царства, Иван Југовић, Михаило Грујовић и Миљко Радоњић, министар иностраних дела, пореклом из Рудничке нахије, а школован у Аустрији, залагали су се за очување тековина устанка и напуштање сарадње са Русима, због чега су прозвани *њемачкарима*. Против њиховог остајања у служби били су руски изасланик у Србији Теодор Ивановић Недоба и руски повереник архимандрит Спиридон Филиповић Сундечић. На Карађорђево захтев Совјет је крајем 1812. разрешио са дужности сву тројицу *као немачке људе*, а Југовић је у марту 1813. напустио Србију и убрзо потом преминуо у Великом Бечкерек. Савременици Вук Караџић, Сима Милутиновић Сарајлија и Лазар Арсенијевић Баталака слажу се да Први српски устанак не би пропао да су Иван Југовић и Михаило Грујовић остали у државној служби.

Главни спољнополитички саветник у време прве владе кнеза Милоша Обреновића, постао је Димитрије Давидовић. Родоначелник династије Обреновић је на почетку владавине поставио два спољнополитичка циља: добијање аутономије на основу VIII тачке Букурешког мировног уговора и право наследности кнежев-

²⁵ Југовић је главнокомандујућем руске армије у Влашкој Прозоровском 29. јануара 1809. године отворено саопштио циљ устаничке Србије: „Ми једино тражимо – потпуну, коначну независност од Отоманске Порте у сваком погледу. Да Русија, наша покровитељница, својим утицајем испослуже да и други европски владари гарантују српску независност” (*Первое сербское восстание 1804–1813 гг. и Россия*, книга вторая: 1808–1813, Наука, Москва 1983, 62).

ског достојанства за себе и чланове своје породице.²⁶ Димитрије Давидовић је у раздобљу од 1822. до 1834. неуморни дипломата који пише представке, преговара са Портиним званичницима и руским дипломатским представницима. Коначна редакција Хатишерифа из 1830. године, којим је Србија постала аутономна држава, настала је на основу Давидовићевог мемоара. Давидовић је два пута, тек по неколико месеци, обављао дужност министра (попечитеља) иностраних дела: 1834. у оквиру „размотрилишта попечитељства” и 1835. за време важења Сретењског устава. И други секретари кнеза Милоша, попут Аврама Петронијевића, Алексе Симића који је рођен у Бољевцима и који је до 1819. године, када је прешао у Србију, живео у Земуну и Новом Саду, Јакова Живановића су ангажовани у дипломатским посланствима. Потискивањем Димитрија Давидовића 1835. године, за првог дипломату Кнежевине наметнуо се Аврам Петронијевић. Уставом из 1838. године установљено је Попечитељство (министарство) иностраних дела, а Петронијевић је ту дужност обављао до смрти 1852. године, с прекидима (1840–1842. и 1843/44). У раздобљу од 1811. до 1858. године од девет министара иностраних дела Србије – неки су више пута обављали ту дужност – једино је Илија Гарашанин рођен и школован у Србији, док су остали или пореклом или образовањем са простора јужне Угарске: Миљко Радоњић, Димитрије Давидовић, Аврам Петронијевић, Ђорђе Протић, рођен у Белој Цркви, а школовао се у Пожаревцу и Земуну, Алекса Симић, Стефан Марковић, Алекса Јанковића из Темишвара, те Стеван Магазиновић, који је рођен у Шапцу, а који се школовао у Руми.²⁷

Уставобранитељско раздобље у дипломатској историји Србије обележио је Аврам Петронијевић, који завршио српску и немачку основну школу у Старој Оршави и који је као трговачки помоћник у њој боравио до 1817. године. Пошто је живео у вишенационалној средини научио је немачки, влашки, турски, италијански, грчки, касније и француски, што га је препоручило, без обзира на скромно образовање, за рад у дипломатији. Водио је вишесмерну и прилагодљиву околностима спољну политику, будући да је имао истанчан дипломатски дар да уочи промене у политици великих сила у Источном питању. Тако је током такозване „српске кризе” 1842/43. године изазване Вучићевом буном, посредством полске емиграције тражио савезништво од Француске и Велике Британије, а у време Револуције 1848/49. ослањао се на Порту

²⁶ Радош Љушић, *Димитрије Давидовић*, 95–107.

²⁷ *Владе Србије 1805–2005*, Београд 2005, 69–96.

и Аустрију. Према руској политици имао је амбивалентан став. Колико је Петронијевићева политика балансирања у спољној политици била успешна види се по томе што је после његове смрти 1852. аустријски утицај у Србији постао доминантан, а носиоци аустрофилске политике постали су Алекса Јанковић, председник владе и министар спољних послова 1855/56. године и Стефан Марковић, председник владе и министар иностраних дела 1856. и 1857/58. године.²⁸

Са становишта националног јединства симболично је то што је први министар просвете у нововековној Србији био Доситеј Обрадовић (јануар–март 1811), јер је својом личношћу објединио духовне напоре просветитељског 18. века са револуционарним тековинама с почетка 19. века. Управо су просвета и образовање области у којима је најочљивији допринос Срба из јужне Угарске у процесу обнове српске нововековне државе. Током Првог српског устанка број основних школа се стално увећавао, па је 1813. године у Србији било 46 основних школа са око 1500 ученика, у којима је више од половине учитеља потицало из Срема, Баната и Бачке.²⁹ У Београду је 1808. захваљујући Ивану Југовићу основана Велика школа чији су професори, такође, потицали из Угарске: Лазар Војиновић, Глиша Живановић, Миљко Радоњић, Михаило Поповић, Јован Миоковић, Петар Ђурковић.³⁰ Свештеник и теолог Вићентије Ракић, рођен у Земуну, и који је пре доласка у Србију служио у цркви св. Спиридона у Трсту, основао је 1810. године у Београду богословију која је постојала до 1813. године.

За време српско-турске управе од 1815. до 1830. године оснивање школа у Србији није било организовано и падало је на терет општина или предузимљивих појединаца у Србији. У том раздобљу, по истраживањима Дарка Ивановића, постојала је 31 школа у којима је било 36 учитеља: из Срема 16, Бачке 6, Баната 5, по један из Будима, Дубровника и Славоније и пет из других крајева Аустријске монархије. Током четврте деценије 19. века повећавао се број основних школа у којима су учитељи у великој већини са простора јужне Угарске. Према једном списку крајем 1835. године од укупно 69 учитеља у Србији, њих 46 потицало је из Срема, Баната, Бачке. Временом је њихов број опадао, па је 1847. године од 222 учитеља у Србији из Аустријског царства

²⁸ Радомир Поповић, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд 2012, 285–289.

²⁹ Дарко Ивановић, нав. дело, 42.

³⁰ Владимир Грујић, *Лицеј и Велика школа*, Споменик, САНУ 128, Одељење друштвених наука 25, Београд 1987, 8.

било њих 90, а из Србије 132 учитеља, док је школске 1858/59. године од 338 учитеља у Србији, из Аустрије било пореклом 106 учитеља.³¹

У средњим школама у Србији од тридесетих година 19. века главну реч су водили прекосавски Срби. У Београду је 1830. основана виша школа, затим Крагујевачка гимназија 1833, а 1836. полугимназије у Шапцу, Чачку и Зајечару. Први професори у гимназијама у Србији били су прекосавски Срби Димитрије Исаиловић, Атанасије Теодоровић, Исидор Стојановић и Григорије Новаковић.³² Као илустацију наводимо имена професора београдске гимназије у школској 1847/48. години: Михаил Поповић из Футога, Владисав Поповић из В. Бечкерека, Ђорђе Ћирић из Дубовца у Банату, Сава Гаиновић из Старог Бечеја... У погледу наставног кадра сличне прилике биле су у осталим гимназијама у Србији. На Лицеју, највишој школској установи у Кнежевини Србији од оснивања 1838. године доминирали су професори пореклом из јужне Угарске: ректор Атанасије Николић из Брестовац у Бачкој, Исидор Стојановић, Вук Маринковић из Новог Сада, Константин Бранковић из Новог Сада, али и професори несрпског порекла: Словак Јанко Шафарик, или Пољак Алексије Околски.

Школство у Србији тридесетих и четрдесетих година 19. века унапредили су Димитрије Исаиловић из Даља (1783–1853) свршени студент филозофије на пештанском универзитету, професор Учитељске школе у Сомбору, писац првих педагошких радова у Србији и Јован Стерија Поповић, рођен у Вршцу 1806. који је као начелник Министарства просвете од 1842. до 1848. саставио *Успројеније јавног училишног наставленија* 1844. – први општи школски закон о школама у Србији којим је успостављен јединствен школски систем у Србији од основних школа до Лицеја. Писци првих буквара и уџбеника били су, такође, Срби из Угарске: Петар Радовановић, Глигорије Зорић, Димитрије Исаиловић, Ђорђе Натошевић.

Срби из јужне Угарске унапредили су културу у Кнежевини Србији: Димитрије Давидовић је покренуо и уређивао *Новине српске* 1834. званичне новине Србије, те алманах *Забавник*. Димитрије Тирол издавао је алманах *Уранију* (1837–1838), а Глигорије Возаревић календар *Голубицу*. Прву позоришну представу у Крагујевцу 1825. припремио је учитељ Ђорђе Евгенијевић, док је Јоаким Вујић 1835. године основао у Крагујевцу *Књажеско-српски*

³¹ Дарко Ивановић, нав. дело, 54.

³² Владимир Грујић, *Гимназијско образовање у Србији до Првог светског рата*, Споменик, САНУ 135, Одељење друштвених наука 27, Београд 1997, 5.

theatrar. Позоришну уметност у петој деценији личним ангажманом подситцали су Јован Стерија Поповић и Атанасије Николић. Уз то, Стерија, Јован Стејић, Димитрије Исаиловић и Атанасије Николић су 1841. године предложили оснивање *Србске наука Академије*, а на основу тог предлога установљено је Друштво српске словесности, претеча Српске академије наука и уметности. На иницијативу Јована Стерије Поповића 10. маја 1844. године основан је *Музеум сербски*, данашњи Народни музеј.³³

* * *

Због чега су Срби из прека долазили у Србију? Једни несумљиво из патриотских и идеалистичких побуда (Доситеј Обрадовић, Божа Грујовић, Јован Гавриловић...), други због изгледа боље каријере од оне у Аустрији (Стефан Радичевић...), неки због дугова и неспоразума са аустријским властима (Димитрије Давидовић), а огромна већина у потрази са ухлебљењем (Аврам Петронјевић, Алекса Симић...). Многи историчари који су писали о доласку прекосавских Срба у Кнежевину Србију, наводили су речи Бартоломеа Куниберта, лекара кнеза Милоша и мемоаристе, који пише о „читавом облаку Срба из Угарске” који је после 1830. године нагнуо у Србију у потрази за службом.³⁴

У политичким поделама у Србији у четвртој деценији 19. века између кнеза Милоша који је настојао да задржи дотадашњи аутократски начин владавине и опозиције која се залагала за уставно уређење земље, Срби из Угарске сматрани су присталицама кнеза Милоша, па је од краја тридесетих година 19. века њихов положај у Србији постао предмет демагошке политике, коју су уставобранитељи користили у борби против Обреновића од 1839. до 1842. године. На такозваној првој јунској скупштини 1839. народни посланици захтевали су да се из државне службе истрају Срби из прека. Једна од првих мера Намесништва је указ од 21. јуна 1839. године³⁵ којим је прописано да „сви страни у Србију долазећи, а и овдашњи, школе не свршивши младићи при примању у правитељствену [државну] службу, само привременим практикантима и писарима постављају”, док се не утврди њихова способност. Другим указом Намесништва од 22. јула 1839. године страни државалањани могли су бити примљени у државну службу

³³ Радош Љушић, *Кнежевина Србија*, 402–412.

³⁴ Бартоломео Силвестер Куниберт, *Српски усџанак и њрва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, превео М. Р. Веснић, Београд 1901, 276–278.

³⁵ Сви датуми су по грегоријанском календару.

тек пошто би постали српски држављани.³⁶ Указом од 24. јула 1839. регулисано је да се странци могу примати на више положаје само у случају недостатка домаћих способних чиновника.³⁷ Грађански законик је у члану 44 изједначавао у правима рођене и *иприрођене* Србе, док је уредбама из 1842. и 1844. прописиван поступак примања странца у *србско ѿоданство*. Свако ко је хтео да постане српски поданик, морао је да донесе потврду о отпусту из претходног држављанства, да располаже извесним новчаним средствима и да нема криминалну прошлост. Они који нису имали уверење о отпусту из претходног држављанства, статус грађанина Србије добијали су после пет година боравка у Србији, под условом да за то време не буду осуђивани.³⁸

У време Вучићеве буне 1842. године уследила је масовна смена чиновника присталица династије Обреновић и многи прекосавски Срби су протерани из Србије, или су, знајући шта их чека, сами напустили службу.³⁹ Међутим, многима од њих је политичко искуство које су стекли у Србији користило у српском покрету 1848/49. године. Јаков Живановић, бивиши секретар кнеза Милоша, именован је за члана Главног одбора и био је изасланик патријарха Рајачића у Бечу, док је Стефан Радичевић бивши министар правде и просвете из времена прве владе кнеза Михаила, написао *Проекѿ усѿава за Војводину србску са државословним ѿримеѿбама*.⁴⁰

Против „странца” у служби у Србији агилно се борио Тома Вучић Перишић, један од највећих демагога у историји Србије. Он је, демагошки, говорио да су Срби из прека заузимали најважнија места у државној управи, иако нису учествовали у борбама за ослобођење Србије. Пред Вучићевом демагошком агитацијом није се одржао ни Јован Хаѿић. Мада су били на истој страни у борби против Обреновића, Вучић се побунио против *ѿуђинѿѿине* у Грађанском законнику. Хаѿић је знао да Вучић иза леђа говори против њега, па му је у писму од 1. јанура 1846. пребацио измишљотине, лажи, клевете, сплетке и смутње. „Само мене срце боли”, писао је Хаѿић, „што очима мојима морам да гледам како ви, ви, који би требало највише да ово мало почетка

³⁶ *Зборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажесѿву Србском I од времена обнародовања усѿава земаљскоѿ 13. февр. 1839. до аѿр. месеца 1840*, Београд 1840, 232, 241.

³⁷ Исто, указ број 411. од 12. јула 1839.

³⁸ *Срѿске новине*, бр. 17, 25. април 1842.

³⁹ О смењеним чиновницима 1842. године видети: Радомир Ј. Поповић, *Мемоар Ђорђа Проѿића из 1854. у: Мешовѿѿа зрађа /Miscellanea/ XXIV (2005), 75–163.*

⁴⁰ Љубомирка Кркљуш, нав. дело.

народнег темеља чувате, ви сами изражавате се безобзирице против реда и закона, а не знате да тим против самог Бога грешите; јер треба да знате да ни Бог другојачије овим светом не управља, него законом и поретком.”⁴¹ Вучић је тужбу против Хаџића поднео Савету који је раскинуо уговор са Хаџићем, после чега је овај напустио Србију. За време Петровске скупштине 1848. године због Вучићеве нетрпеливости према Србима из прека, службу су привремено напустили Алекса Јанковић и Лаза Зубан, док је Јован Стерија Поповић разочаран беспримерном кампањом против „Швабурије” напустио Кнежевину и повукао се Вршац.

Међутим, почетком педесетих година 19. века када је Вучић пензионисан, а Аустрија оснажила утицај у Србији, ослабио је интезитет кампање против Срба из Угарске који су у Србији погрдно називани *немачкарима*, *прекобарцима*, *Швабама* и *Швабуријом*. Краткорочно су повратили утицај као део дворске камариле кнеза Александра Карађорђевића средином педесетих година. Када је кнез Милош поново преузео власт 1859. године дошло је до масовног отпуштања или пензионисања чиновника присталица уставобранитељског режима, чиме је питање пречана у служби у Кнежевини Србији престало да буде политичко питање.

Успостављање правног система, просветитељски рад, рад у дипломатији, ширење просвете и културе, установљење и организација институција најзначајније су тековине које су Срби из јужне Угарске утиснули у државни развитак Србије до средине 19. века. Тиме се завршила њихова цивилизаторска улога у 19. веку, столећу непрестаног успона Србије.

⁴¹ Радомир Ј. Поповић, *Тома Вучић Перичић*, Београд 2003, 184–185.